

Η βιβλιοθήκη της Ι. Μονής Παντοκράτορος

Ιστορική διαδρομή μιας ύστερης αθωνικής συλλογής

Ζήσης Μελισσάκης

Κύριος Ερευνητής
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

zmelis@eie.gr

Η ανάγκη ύπαρξης σε κάθε αγιορειτική μονή των απαραίτητων για την καθημερινή λειτουργική πράξη βιβλίων, καθώς και εκείνων που χρειάζονται τα μέλη της για ψυχωφελή ανάγνωση αποτέλεσε τον πρωταρχικό λόγο συγκρότησης μικρών βιβλιοθηκών σε αυτές, όπως, άλλωστε, και σε όλες τις μονές της ορθόδοξης Ανατολής. Στους αρχικούς αυτούς πυρήνες προστέθηκαν με την πάροδο των αιώνων βιβλία κάθε είδους προερχόμενα από δωρεές και κληρονομίες λαϊκών, αλλά και από λόγιους μοναχούς που διέθεταν προσωπικές συλλογές, ενώ η φυσική φθορά των λειτουργικών βιβλίων οδηγούσε σε αντικατάστασή τους, χωρίς συνήθως να καταστρέφονται τα αποσυρμένα. Αποτέλεσμα της συνεχούς αυτής συσσώρευσης είναι ο σχηματισμός των λαμπρών αθωνικών βιβλιοθηκών που γνωρίζουμε σήμερα, στις οποίες φυλάσσεται ένας σημαντικός αριθμός χειρογράφων και παλαιών εντύπων.

Λέξεις ευρετηρίου

Άγιον Όρος
Μονή Παντοκράτορος
Βιβλιοθήκη
Χειρόγραφα



1. Μονή Παντοκράτορος. Εξωτερική άποψη πτέρυγας της μονής
(© φωτ.: Ζ. Μελισσάκης).



2. Μονή Παντοκράτορος. Άποψη από τον αρσανά της μονής (© φωτ.: Ζ. Μελισσάκης).

Από τον κανόνα αυτό δεν απομακρύνεται η Μονή Παντοκράτορος. Ιδρυμένη στη βόρεια ακτή της αθωνικής χερσονήσου γύρω στο 1357-8, σύμφωνα με τη μαρτυρία εγγράφων από δύο αδελφία στρατιωτικούς αξιωματούχους, τον μέγα στρατοπεδάρχη Αλέξιο και τον μέγα πριμικήριο Ιωάννη, ανήκει στα νεώτερα αθωνικά ιδρύματα. Οι δύο κτίτορες της μονής ήταν ήδη δραστήριοι στρατιωτικά στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, στην οποία διέθεταν μεγάλες εκτάσεις γης, χάρη σε παραχωρήσεις του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου. Εκτός από τα κτίσματα της μονής, οι ιδρυτές της μερίμνησαν σύντομα και για τη διοικητική ανεξαρτησία της, εξασφαλίζοντας το 1363 την ανακήρυξή της ως πατριαρχικής από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστο Α', ενώ φρόντισαν και για τη σύνταξη του, χαμένου σήμερα, Τυπικού της. Τέλος προίκισαν το ίδρυμά τους τόσο με μεγάλη ακίνητη περιουσία, όσο και με σημαντικά κειμήλια.

Σε αυτά τα πρώτα χρόνια ζωής της Μονής Παντοκράτορος μαρτυρείται και το πρώτο ενδιαφέρον για τη συγκρότηση μιας βασικής βιβλιοθήκης, με ίδια κυρίως μέσα, δηλαδή με προσωπική αντιγραφική εργασία ορισμένων μοναχών της. Η έως τώρα έρευνά μας έχει φέρει στο φως τέσσερις παντοκρατορινούς κωδικογράφους (Ιγνάτιος, Γεράσιμος και δύο, των οποίων δεν γνωρίζουμε ακόμη τα ονόματα), που μέχρι το 1382 περίπου αντέγραψαν τουλάχιστον δεκαοκτώ χειρόγραφα, όλα εκκλησιαστικής χρήσης (Μηναία, Τριώδιο, συλλογές ασκητικού και αγιολογικού περιεχομένου), προφανώς για την κάλυψη των βασικών αναγκών της νέας αδελφότητας (εικ. 4, 6, 8, 9, 13). Μάλιστα η κωδικολογική και παλαιογραφική ανάλυση του υλικού αυτού μας επιτρέπει να μιλούμε για την

3. Μονή Παντοκράτορος. Το καθολικό της μονής
(© φωτ.: Ζ. Μελισσάκης).





4. Κώδ. Παντοκράτορος 108- Πατερικό. Γραφέας Γεράσιμος Παντοκρατορινός. έτος 1368/9 (© φωτ.: ευγενική παραχώρηση της Ι. Μονής Παντοκράτορος).

ύπαρξη ενός στοιχειώδους κωδικογραφικού εργαστηρίου. Αυτό αν και δεν μπορεί να συγκριθεί με τα μεγάλα οργανωμένα κέντρα της Μονής Στουδίου και της Μονής Οδηγών στην Κωνσταντινούπολη, που θυμίζουν τα δυτικά scriptoria, ωστόσο ανήκει σαφώς στον συνήθη τύπο του βυζαντινού μοναστηριακού αντιγραφικού εργαστηρίου, που ορίζεται από την παρουσία σε μία μονή, σε διάστημα μερικών ετών ή λίγων δεκαετιών, γραφέων που εργάζονται χωρίς αυστηρούς κανόνες. Παράλληλα η ύπαρξη στη σημερινή παντοκρατορινή βιβλιοθήκη ορισμένων παλαιότερων κωδίκων μη αγιορειτικής προέλευσης πιθανότατα μπορεί να ερμηνευθεί ως έξωθεν δωρεές προς τη νεοιδρυθείσα μονή.

Η αρχική αυτή συλλογή πρέπει να συνέχισε να εμπλουτίζεται και, παρά τις πιθανές απώλειες εξαίτιας της πυρκαγιάς του 1392 (η οποία πάντως μαρτυρείται ότι κατέστρεψε έγγραφα του παντοκρατορινού αρχείου), στις πρώτες δεκαετίες του

επόμενου αιώνα φαίνεται ότι ήταν αρκετά σημαντική ώστε να προσελκύσει το ενδιαφέρον ενός ελάχιστα γνωστού απεσταλμένου του Βατικανού, του Lunanus (ή Lucianus) Xama (ή Zamia). Τη δράση αυτού στη μονή γνωρίζουμε αποκλειστικά χάρη στον εντοπισμό στη Bibliotheca Apostolica Vaticana μιας ομάδας εννέα κωδίκων, οι οποίοι φέρουν ιδιόχειρο σημείωμά του που αναφέρεται στην προέλευσή τους από αυτή και στην απόκτησή τους μέσω αγοράς. Η ομάδα αυτή πιθανότατα θα διευρυνθεί με την εξιχνίαση της προέλευσης των υπολοίπων χειρογράφων που έφθασαν στη βιβλιοθήκη του Βατικανού από το πρόσωπο αυτό.

5. Μονή Παντοκράτορος. Αποψη του καθολικού και του κωδωνοστασίου της μονής (© φωτ.: Ζ. Μελισσάκης).





6. Κώδ. Παντοκράτορος 166· Μηναίο Μαρτίου. Γραφέας Γεράσιμος Παντοκρατορινός· β' ήμισυ 14ου αι. (© φωτ.: ευγενική παραχώρηση της Ι. Μονής Παντοκράτορος).

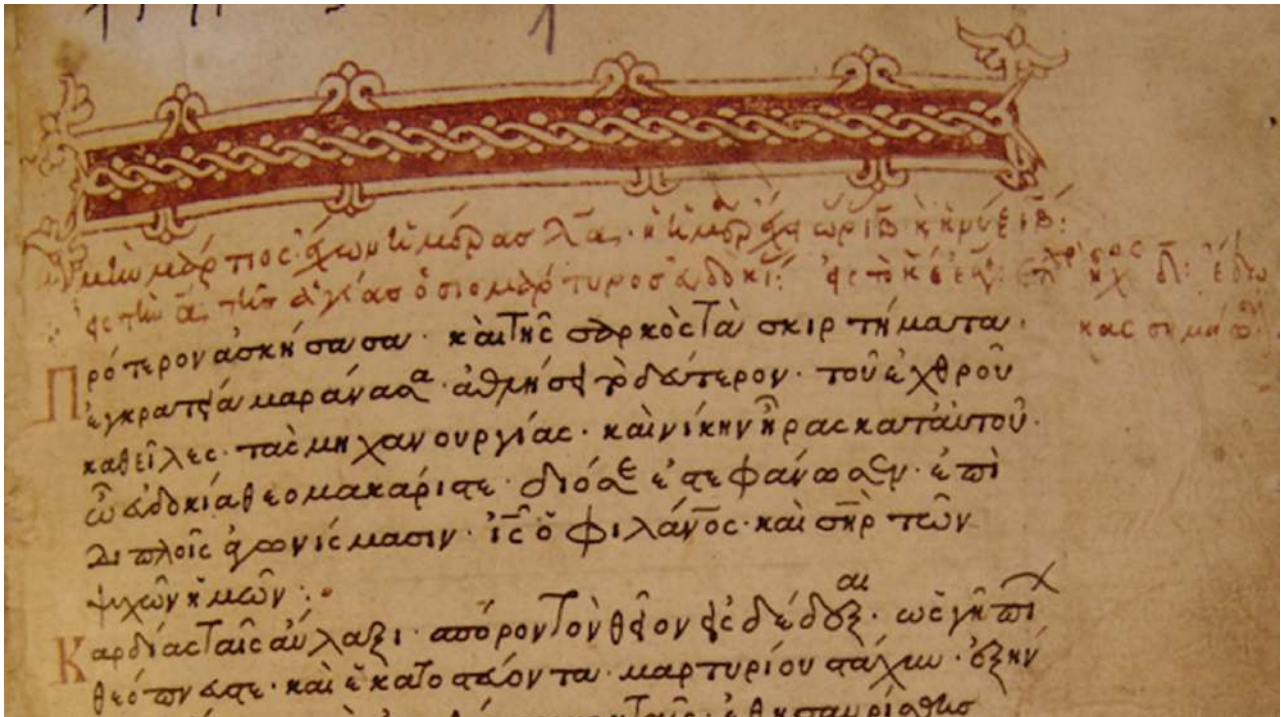
Πέρα από τις ανωτέρω απώλειες, ο 15ος αιώνας ήταν δύσκολος για τη Μονή Παντοκράτορος, όπως και για ολόκληρο τον Άθωνα. Η αντιγραφική δραστηριότητα σε αυτή πρέπει να ήταν περιορισμένη, δεδομένου ότι το μόνο γνωστό όνομα κωδικογράφου της είναι εκείνο του μουσικού Δαβίδ Ραιδεστηνού, για τον οποίο όμως δεν υπάρχει βεβαιότητα ότι προερχόταν από τη συγκεκριμένη Μονή Παντοκράτορος και όχι από την ομώνυμη της Κωνσταντινούπολης. Παρόλα αυτά, τον Νοέμβριο 1444 ο Ιταλός περιηγητής Κυριακός ο Αγκωνίτης (Ciriaco di Filirro de'Pizzicollì) επισκέφθηκε την παντοκρατορινή βιβλιοθήκη και η εικόνα της, όπως προκύπτει από τις σημειώσεις στο ημερολόγιό του, είναι αυτή μιας αρκετά πλούσιας συλλογής με κώδικες κυρίως θρησκευτικού περιεχομένου (αναφέρονται δύο, εκ των οποίων ο ένας με αξιόλογη διακόσμηση), που όμως άξιζε τον

χαρακτηρισμό «βιβλιοθήκη». Σημαντικό ρόλο στην καλή αυτή εικόνα φαίνεται ότι διαδραμάτιζε ο ηγούμενος της μονής Νικάνδρος, ο οποίος ξενάγησε τον Κυριακό στη συλλογή και μάλλον είχε και ο ίδιος λόγια ενδιαφέροντα, καθώς το όνομά του συναντούμε σε κτητορικά σημειώματα παντοκρατορινών χειρογράφων που σήμερα βρίσκονται σε βιβλιοθήκες του εξωτερικού.

Για τον υπόλοιπο 15ο αιώνα δυστυχώς δεν διαθέτουμε πληροφορίες για την κατάσταση της βιβλιοθήκης. Αντιθέτως, η μελέτη των βιβλιοδεσιών πολλών κωδίκων της πριν από δέκα περίπου χρόνια αποκάλυψε ότι στα μέσα και στο δεύτερο ήμισυ

7. Μονή Παντοκράτορος. Ο πύργος της μονής, όπου στεγάζεται η βιβλιοθήκη (© φωτ.: Ζ. Μελισσάκης).





8. Κώδ. Παντοκράτορος 166· Μηναίο Μαρτίου. Γραφέας Γεράσιμος Παντοκρατορινός· β' ήμισυ 14ου αι. Λεπτομέρεια από την αρχή του κειμένου (© φωτ.: ευγενική παραχώρηση της Ι. Μονής Παντοκράτορος).

του 16ου αιώνα υπήρξαν δύο σημαντικές προσπάθειες ανακαίνισής τους, για τις οποίες δεν διαθέτουμε ρητή μαρτυρία. Οι προσπάθειες αυτές εντάσσονται ασφαλώς στη γενικότερη ανανέωση των αγιορειτικών βιβλιοθηκών που παρατηρείται από τα τέλη του 15ου αιώνα και ολόκληρο τον 16ο. Γνωρίζουμε ήδη αντίστοιχες προσπάθειες συντήρησης και βιβλιοδέτησης στο Πρωτάτο και στις Μονές Ιβήρων, Καρακάλλου και Κωνσταμονίτου, ενώ ιδιαίτερως αυξημένη παρουσιάζεται και η κωδικογραφική δραστηριότητα σε ορισμένα ιδρύματα. Στην Παντοκράτορος η ανακαίνιση πραγματοποιείται με την κατασκευή νέων βιβλιοδεσιών σε παλαιά χειρόγραφα, γραμμένα είτε στην ίδια τη μονή είτε εκτός αυτής, με επιδιόρθωση επιμέρους φθωρών που παρουσίαζαν στο σώμα τους (λ.χ. επικόλληση λωρίδων χαρτιού για ενίσχυση των τευχών τους ή για στερέωση αποσταχωμένων φύλλων τους), με σύνταξη πινάκων περιεχομένων, όπου δεν υπήρχαν, και με αναπλήρωση τμημάτων του κειμένου που είχαν εκπέσει. Η όλη εργασία, τέλος, επισφραγίστηκε με την προσθήκη κτητορικών σημειωμάτων στους κώδικες, τα οποία μαρτυρούν προσπάθεια προστασίας τους από κλοπή αλλά και γενικότερα την πρόθεση οργάνωσης της συλλογής (εικ. 14).

Επίσης την ίδια εποχή παρατηρείται και αυξημένη αντιγραφική δραστηριότητα στη μονή, όπως συμπεραίνουμε από την ύπαρξη νέων κωδίκων που υπογράφονται από παντοκρατορινούς αντιγραφείς (Νείλος, Σάββας, Παφνούτιος κ.ά.). Σε αυτούς αναμφίβολα πρέπει να προστεθεί και ο όσιος Θεόφιλος, γνωστός για το πλουσιώτατο κωδικογραφικό και ανακαινιστικό έργο που ανέπτυξε στη Μονή Ιβήρων, ο οποίος όμως αυτή την περίοδο εγκαταβιώνει στην παντοκρατορινή Καλύβη του Αγίου Βασιλείου, αντιγράφει τον κώδικα 85 της μονής και τον αφιερώνει σε αυτήν.

Στους δύο επόμενους αιώνες η παραγωγή νέων κωδίκων συνεχίζεται, ενώ νέες προσπάθειες συντήρησης ήλθαν στο φως έπειτα από έρευνά μας. Συγκεκριμένα στα μέσα και στο δεύτερο ήμισυ του 17ου αιώνα γνωρίζουμε τρεις παντοκρατορινούς σταχωτές (διάκονος Ιγνάπιος ή Βαβύλας, προηγούμενος Θεοφάνης και μοναχός Γεράσιμος), οι οποίοι εργάστηκαν τόσο σε χειρόγραφα όσο και σε έντυπα, δεδομένου ότι πλέον και το έντυπο βιβλίο έχει αρχίσει να συσσωρεύεται στις αθωνικές βιβλιοθήκες (εικ. 10, 11, 15). Οι τρεις αυτοί βιβλιοδέτες, αν και απέχουν μεταξύ τους ορισμένες δεκαετίες, ωστόσο χρησιμοποιούν εν μέρει κοινά εργαλεία με στόχο όχι τόσο μια οργανωμένη ανακαίνιση της

ζεοσκ προαι ερωθ διαμακωμ· υποδοξομδμοιδαρομθβοσδδ τομ· αριααε
 λουρλιαυσομομ· αναρπησοσεσμ·· **Κ**απαμιασομ τομ· λιλυδαμωτωμ· και θ
 κοσμ·· θβραπιασομ· τατραυματ· πτω· φηκωμ·· ββ· υφρομ· ββ· υσομωμ·
 ραθυμιασ·· τκμωκ· τφασου· τκ·· προ· αασιασομ·· ωαμ· γι· αιδ· διασομ· αμ· μ· ρ·
 παρ· θβρε···· **α**· **α**· **ε**· λιλυθασ· εικ·· ωαμ·· θ
Καπ· κ· ρ· κ· σ· α· τ· α· ρ· α· σ·· τ· ο· υ· δ· η· μ· ο· υ· λ· ο· σ·· μ· ο· λ· ο· ρ· ο· σ·· ο· μ· η· ζ· υ· λ· ο· υ·· φ· ο· υ· μ· ο· ρ· ο·
 και· τ· λ· ω· κ· ρ· α· μ· ο· β· κ· φ· α· ρ· η· σ· α· σ·· ο· θ· β· ρ· μ· ε· δ· ο· ζ· α· β· ο· μ· ο· ι· δ· ι· α· σ·· σ· ε· σ· α· κ· ε· μ· ο· ρ· ο· ι· μ· ο· μ· e· κ· e·
Εφ· κ· ω· λ· ο· σ· ο·· ο· μ· η· ρ· ο· ι· α· i· α· σ· ω· λ· i· α· φ· λ· η· ρ· η· λ· i· o· s·· τ· ο· φ· ω· c· θ· β· ω· ρ· κ· α· σ· σ· e·· ο· ρ· η· και· π· e·
 τ· ρ· α· i· λ· ο· χ· i· σ· η· θ· e· α· μ· i· α· i· τ· o· λ· i· α· τ· α· ω· η· α· s· μ·· τ· o· τ· o· υ· μ· α· ο· υ· δ· i· e· ρ· ρ· α· η· ω· α· μ· τ· o· δ· ω· i· α··
Νε· λ· ο· υ· μ· ο· ρ· ο· i·· τ· o· μ· ο· χ· θ· ρ· η· ω· α· μ· τ· o· λ· o· s·· e· μ· e· λ· ρ· o· s· α· λ· t·· σ· κ· d· κ· ρ· ω· z· e· o· μ· o· ρ· o· i·· τ· η· c·
 δ· ο· ρ· μ· α· τ· i· μ· κ· e· ρ· e· λ· ρ· o· s· o· s· a· s·· ω· α· χ· o· c·· β· β· δ· λ· o· s· o· θ· b·· μ· ρ· t· ρ· b· θ· φ· o· i· α· i· α· i· d· u· z·
Δι· e· κ· o· i· α· μ· κ· e· φ· α· λ· a· s· o· i· e· κ· φ· a· s· o· i· μ· α· ρ· t· y· ρ· b·· τ· a· τ· o· μ· η· ρ· o· μ·· ~· ε· μ· e· δ· i· s· a· s· o· θ· b·
 δ· i· ω· α· μ· b· ω· μ· τ· a· s· κ· e· φ· α· λ· a· s·· k· t· o· μ· i· o· μ· o· ρ· o· i·· k· a· i· τ· l· ω· d· i· a· μ· o· ρ· o· s· a· μ· e· λ· η· ρ· ρ· i· o·
Αμ· b· φ· λ· o· m· e· k· γ· a· ρ· o· s·· s·· ω· ρ· o·· τ· o· a·· ω· α· i· a· s· μ· a·· χ· t· ~· μ· e· κ· o· μ· i· d· d· z· a· μ· a· ρ· α· λ· η· ρ· i·
 και· e· φ· o· t· i· s· e· τ· κ· η· o· i· l· o· u· μ· o· ρ· i· η· μ· η· ρ· o· u· μ· o· ρ· o· s·· l· i· o· ρ· η· a·· ω· φ· ρ· o· i· a· μ· e·· k· a· i· τ· o· i· d· i· a·
 μ· o· ρ· o· s· μ· i· o· s· l· i· o· t· o· s·· β· β· κ· φ· a· ρ· η· s· b· ρ· i····· **ειρ**· **α**····· **ε**· i· s· a· u· κ· η· l· i· o· a· t· l· i· a· l· i· o· κ· η· ρ· o·····
Θα· μ· ρ· a· s· μ· e· μ· o· μ· d· i· a· ρ· h· η· s·· k· a· i· φ· i· λ· o· z· b· r· i· a· s·· τ· l· ω· τ· r· i· a· d· a· u· ω· e· d· o· z· a· t· o·· a· γ· γ· e· l· i·
Πλ· o· n· t· o· s· a· s· u· λ· o· s·· τ· η· c·· e· i· l· i· ρ· a· t· f· a· s·· l· i· i· t· o· d· o· ρ· ρ· η·· k· a· i· o· ~· κ· ω· s·· b· r· d· η· m· h· s· a· s··
 τ· o· u· t· o·· ω· λ· o· n· t· i· z· e· μ· o· ρ· o· s·· l· i· a· t· a· ω· λ· o· n· t· i· s· φ· θ· o· t· i· k· a·· τ· a·····
Δα· λ· t· e· l· i· λ· o· s· o· μ· o· ρ· i·· a· μ· a· t· o· λ· o· i· t· o·· ω· i· φ· e· u· o· s· μ·· τ· o····· o· θ· s·· i· λ· a· s· i· η· t· i· η· μ· i· n·· t· o· i·
 ω· λ· l· a· s· a· λ· η· μ· μ· o· λ· η· s· a· s· i· μ····· **Η**ε· ρ·· d· x· ρ· a· m· t· o·· a· λ· λ· o· γ· κ· μ· o· ρ· i· η· μ· η· ω· α· ρ· θ· β· μ· e·· θ
 τ· o· μ· η· o· μ· s· o· u· k· a· i· θ· η· η· μ· o· μ·· υ· ω· b· ρ·· τ· o· u· l· i· o· s·· μ· i· κ· f· a· b····· **ω**· **ε**·· μ· e· b· o· i· t· η· c·· θ· u····· *
Ικ· ρ· i· o· s· ω· α· γ· e· s·· τ· a· t· i· k· s·· γ· i· s· θ· b· μ· o· λ· i· a· e· s· a· λ· a· s· a· s·· k· a· i· λ· o· γ· i· κ· η· μ· u· t· o· μ· o· ρ· o· s·· o· φ· i·
 τ· o· μ· a· ρ· χ· o· c· k· a· i· l· o· ρ· η· a· t· e·· s· φ· ω· z· a· s·· k· a· i· λ· i· ρ· o· ω· o· i· s·· σ· p· i· a· t·· ω· a· s· i· χ· e·· e· ω· κ· i· a· s· a··
Ηκ· φ· o· ρ· o· μ· o· ρ· a· m·· o· μ· χ· ρ· e· i· d· i· e·· π· λ· a· s· a· s·· π· λ· a· μ· o· μ· o· ρ· o· m·· τ· a· s·· χ· e· ρ· a· s·· β· b· h· e· μ· a· s··
 λ· o· t· e· l· i· a· z· u· λ· o· u· θ· a· μ· a· t· o· u· μ· o· ρ· i·· k· a· i· e· λ· o· o· s· a· s·· t· o· u· t· o· μ· z· u· λ· o· s· ω· t· e· t· o· θ· η· μ· κ· e· s· μ· t·
Θi· f· i· λ· o· i· x· u·· o· i· θ· b· ρ· i· μ· e· ω· i· a· m· t· i· λ· i· a· t· o· ρ· b·· τ· a· a· μ· θ· η· t· a· t· i· μ· i· a·· τ· a· ω· ρ· i· l· i· a· x·
 o· i· a· l· i· t· o· u· ω· ρ· i·· o· i· s· o· φ· o· i· a· θ· λ· o· φ· o· ρ· o· i·· a· β· i· o· s·· μ· a· l· k· a· ρ· i· z· o· μ· t· a· i···
Νo· μ· i· μ· a· s· a· θ· λ· λ· o· m·· o· χ· o· ρ· o· s·· o· a· γ· i· o· c· t· o· μ· s· t· o· i· μ· a· θ· λ· a· t· o· i· μ· a· μ· o· μ· o· ω· l· a· t· i· s· χ· u· b···

9. Κώδ. Παντοκράτορος 164· Τριώδιο. Γραφέας Ιγνάτιος Παντοκρατορινός· έτος 1369 (© φωτ.: ευγενική παραχώρηση της Ι. Μονής Παντοκράτορος).

βιβλιοθήκης, όσο τη διατήρηση των χρηστικών βιβλίων της μονής σε καλή κατάσταση. Όμοιο χαρακτήρα έχει η βιβλιοδετική δράση και στα μέσα του 18ου αιώνα, με τη διαφορά ότι μέσα από τα σχετικά σημειώματα δεν προβάλλονται πλέον οι σταχωτές, αλλά σχεδόν πάντα σημαντικοί Παντοκρατορινοί που ενεργούν ως ευεργέτες, καλύπτοντας τα έξοδα της εργασίας. Το γεγονός αυτό δεν μας βοηθά να εξακριβώσουμε εάν πρόκειται, όπως παλαιότερα, για μία συστηματική προσπάθεια της μονής να φροντίσει τα βιβλία της ή απλά για προσωπικό ενδιαφέρον ορισμένων «χορηγών», αλλά ασφαλώς υποδηλώνει μία αναβάθμιση της αξίας της συλλογής στη σκέψη των μοναχών, οι οποίοι πάντως ενεργούν αυτόνομα μέσα στο καθεστώς ιδιορρυθμίας που επικρατεί αυτή την εποχή σε όλες τις αθωνικές μονές (εικ. 12).

Παράλληλα με την ανάπτυξη όμως, οι δύο αυτοί αιώνες αποτελούν και εποχή μεγάλων απωλειών για τις αγιορειτικές βιβλιοθήκες γενικά και την παντοκρατορινή ειδικότερα που προκλήθηκαν από τη δράση ξένων απεσταλμένων στον Άθωνα. Στα μέσα του 17ου αιώνα (1643-1649) πρώτος ο Κύπριος καθολικός ιερέας Αθανάσιος Ρήτορας απέκτησε έναντι μικρού οικονομικού ανταλλάγματος μεγάλη ποσότητα κωδίκων από διάφορες μονές για λογαριασμό του βιβλιόφιλου Γάλλου καρδινάλιου Mazarin και του καγκελαρίου P. Séguier. Αν και δεν έχουμε άμεση μαρτυρία για τέτοιες αγορές από τη Μονή Παντοκράτορος, ωστόσο ένα χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, προερχόμενο από τη συλλογή του Mazarin, φέρει σημείωμα παλαιότερης αφιέρωσής του στη μονή, γεγονός που επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι



10. Κώδ. Παντοκράτορος 169· Μηναίο Ιουλίου. Στάχωση αποδιδόμενη στον Παντοκρατορινό διάκονο Ιγνάτιο (ή Βαβύλα)· μέσα 17ου αι. (© φωτ.: ευγενική παραχώρηση της Ι. Μονής Παντοκράτορος).



11. Έντυπο Παντοκράτορος 1547· Παρακλητική. Στάχωση αποδιδόμενη στον Παντοκρατορινό διάκονο Ιγνάτιο (ή Βαβύλα)· μέσα 17ου αι. (© φωτ.: ευγενική παραχώρηση της Ι. Μονής Παντοκράτορος).

μεταφέρθηκε από εκεί από τον Αθανάσιο. Ωστόσο το ζήτημα χρήζει μεγαλύτερης έρευνας, καθώς το φύλλο, επί του οποίου έχει γραφεί το σημείωμα, φαίνεται να μην ανήκει στον αρχικό τόμο, αλλά να προστέθηκε σε αυτόν αργότερα.

Αντιθέτως, η διέλευση λίγο αργότερα (1653-1655) του ρώσου μοναχού Αρσενίου Σουχάνωφ από τη μονή είχε πολύ σημαντικότερες συνέπειες. Ο Σουχάνωφ περιηγήθηκε στον Άθωνα κατά παραγγελία του πατριάρχη Μόσχας Νίκωνα και με την υποστήριξη του τσάρου Αλεξίου Μιχαήλοβιτς, με επίσημο σκοπό τη συλλογή υλικού για την αποκατάσταση του περιεχομένου των ρωσικών λειτουργικών βιβλίων, που είχε αλλοιωθεί, στην πράξη όμως περισσότερο για λόγους οικονομικούς και πολιτικής. Παρόλα αυτά το αποτέλεσμα της περιήγησής του ήταν η μεταφορά στη Μόσχα

συνολικά 447 χειρογράφων ποικίλου περιεχομένου, που επέλεξε ο ίδιος από όλες σχεδόν τις μονές και τα οποία σήμερα φυλάσσονται, εκτός λίγων εξαιρέσεων, στο Ιστορικό Μουσείο της πόλης. Μεταξύ των κωδίκων αυτών τριάντα δύο περίπου (συν ένα έντυπο) απεκόμισε από τη Μονή Παντοκράτορος, καθιστώντας την ένα από τα αγιορειτικά ιδρύματα που επλήγη περισσότερο. Πρέπει να τονισθεί ότι η μεγάλη αυτή απώλεια για τις βιβλιοθήκες του Όρους δεν έγινε χωρίς κάποια αντίδραση από τους μοναχούς, οι οποίοι όμως ήλπιζαν σε ρωσική οικονομική βοήθεια, σε μια στιγμή που δοκιμάζονταν από μεγάλη ένδεια.

Για τον ίδιο λόγο στις αρχές του 18ου αιώνα (1727) η παντοκρατορινή βιβλιοθήκη θα αποχωριστεί ακόμη έξι περίπου χειρόγραφα της, αυτή τη φορά ως αντάλλαγμα για την παροχή οικονομικής ενίσχυσης από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, έπειτα από έκκληση του ηγουμένου της Δοσιθέου το 1725. Εξάλλου σε όλες τις παραπάνω απώλειες (αλλά και στις προσκτήσεις) πρέπει να συνηγορηθεί και η φυσική μετακίνηση πολλών τόμων που παρατηρείται ανά τους αιώνες γενικά στον χώρο της καθ' ημάς Ανατολής ως συνέπεια της κινητικότητας μοναχών που άλλαζαν μονή ή ταξίδευαν για διάφορους λόγους (ζητεία, υποθέσεις των μετοχιών κ.ά.). Οι σχετικές μαρτυρίες που διαθέτουμε επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι το βιβλίο συχνά παρέμενε κτήμα του μοναχού και όχι της μονής, και μάλιστα μέσα στο περιβάλλον της μοναστικής ιδιορρυθμίας που επεκράτησε στον Άθωνα τους αιώνες της τουρκικής κυριαρχίας.

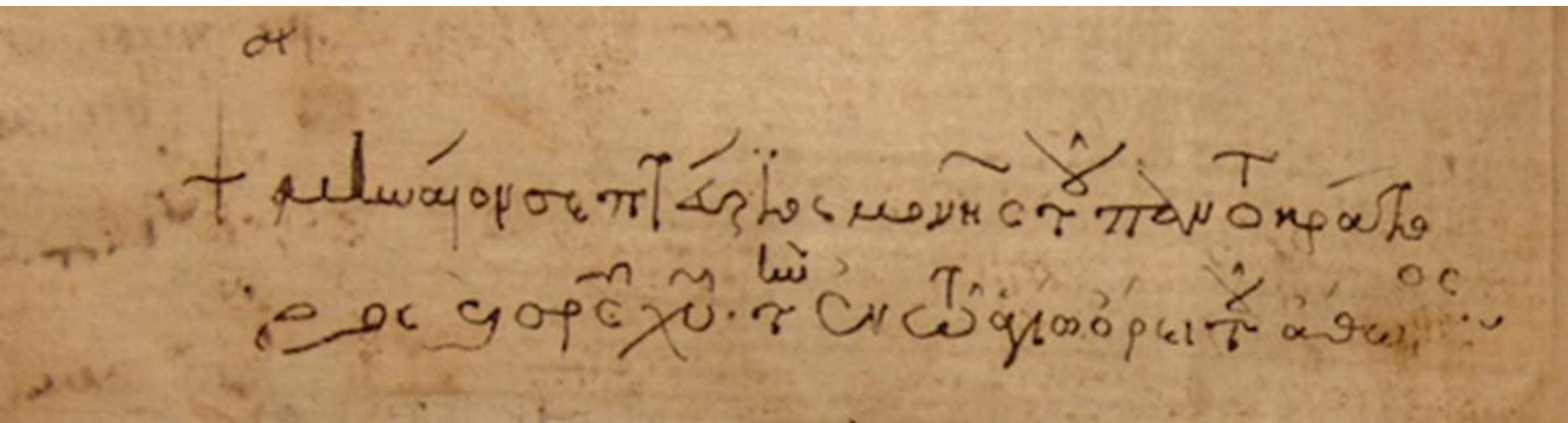
Τον 19ο αιώνα (1841) την παντοκρατορινή βιβλιοθήκη επισκέφθηκε ο Έλληνας λόγιος Κωνσταντίνος Μηνάδης, πιο γνωστός ως Μηνάς Μηνωίδης, στο πλαίσιο των περιηγήσεών του στον Άθωνα, και γενικότερα στην Ανατολή, για λογαριασμό της γαλλικής κυβέρνησης, με σκοπό την εξερεύνηση του περιεχομένου των βιβλιοθηκών και την απόκτηση χειρογράφων. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς πόσοι από τους τόμους ή φύλλα τόμων που απεκόμισε από τις αποστολές του ο Μηνωίδης και βρίσκονται σήμερα σχεδόν αποκλειστικά στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας προέρχονται από τη μονή Παντοκράτορος, αλλά χάρη στο ημερολόγιό του διαθέτουμε πολύτιμες πληροφορίες για την κατάσταση της βιβλιοθήκης της. Καταρχήν πληροφορούμαστε ότι στεγαζόταν ήδη στον πύργο της μονής –πρακτική που μέσα στον 19ο αιώνα θα γενικευθεί στον Άθωνα–, ο οποίος, όμως, πύργος από το 1822 είχε εν μέρει γκρεμισθεί από τους



12. Κώδ. Παντοκράτορος 219- Στιχηράριο. Στάχωση από τον Παντοκρατορινό ιεροδιάκονο Μελχισεδέκ· έτος 1737 (© φωτ.: ευγενική παραχώρηση της Ι. Μονής Παντοκράτορος).



13. Κώδ. Παντοκράτορος 175- Μηναίο Οκτωβρίου. Γραφέας ανώνυμος Παντοκρατορινός Α· έτος 1361/2 (© φωτ.: ευγενική παραχώρηση της Ι. Μονής Παντοκράτορος).



14. Κώδ. Παντοκράτορος 178· Μηναίο Σεπτεμβρίου. Γραφέας ανώνυμος Παντοκρατορινός Α· β' ήμισυ 14ου αι. Κτητορικό σημείωμα της Μονής Παντοκράτορος (16ος αι.) (© φωτ.: ευγενική παραχώρηση της Ι. Μονής Παντοκράτορος).

Τούρκους, προφανώς στο πλαίσιο των αντιποίνων για την υποστήριξη των Αγιορειτών προς την επαναστατική δράση του Εμμανουήλ Παππά στη Μακεδονία. Παρόλα αυτά, ένας μοναχός κατέβηκε για λογαριασμό του Μηνά στο βάθος των ερειπίων του πύργου και κατόρθωσε να συλλέξει οκτώ τόμους και περγαμηνά φύλλα από τα απομεινάρια της βιβλιοθήκης, τα οποία ο απεσταλμένος των Γάλλων πέκτησε και μετέφερε στο Παρίσι. Επίσης αναφέρει ότι ένα μεγάλο μέρος της βιβλιοθήκης είχε σωθεί, ενώ τελικά περιγράφει είκοσι επτά κώδικες, δεκαέξι φυλασσόμενους στο ερμάριο ενός παρεκκλησίου και τους υπόλοιπους στο σκευοφυλάκιο της μονής, μαζί με τα πολύτιμα κειμήλιά της.

Αν και σποραδικές απώλειες χειρογράφων της βιβλιοθήκης σημειώθηκαν μέχρι και τον 20ό αιώνα (όπως λ.χ. δύο ιστορημένων κωδίκων και ενός Νομοκάνονα, που βρίσκονται πλέον στο κέντρο βυζαντινών σπουδών Dumbarton Oaks της Ουάσιγκτον), σήμερα η συλλογή περιλαμβάνει τετρακόσιους εβδομήντα οκτώ περίπου τόμους –τρεις σε μορφή ειληταρίου– εκ των οποίων οι εξήντα οκτώ είναι γραμμένοι σε περγαμηνή. Ορισμένοι από αυτούς είναι ιδιαίτερα σημαντικοί για τη διακόμισή τους, όπως ένα από τα ελάχιστα εικονογραφημένα Ψαλτήρια της εικονομαχικής περιόδου και το λεγόμενο «Ευαγγέλιο του Ιωάννου Καλυβίτου» του 11ου αιώνα. Άλλοι έχουν μεγάλη αξία για το κείμενό τους, όπως αυτός με τα έργα του ησυχαστή θεολόγου Ιωσήφ Καλοθέτου (14ου αιώνα), ένας με αυτόγραφα έργα του πατριάρχη Γενναδίου

Σχολαρίου (μέσα 15ου αιώνα) και ο Συναξαριστής του οσίου Θεοφίλου (έτος 1538). Ασφαλώς η μεγάλη πλειοψηφία των χειρογράφων είναι θεολογικού ή λειτουργικού περιεχομένου, κάτι αναμενόμενο σε μία μοναστηριακή βιβλιοθήκη που απευθύνεται πρωτίστως στις ανάγκες της αδελφότητας και μόνο η εγκαταβίωση κατά καιρούς λογίων μοναχών σε αυτή δικαιολογεί την ύπαρξη και τόμων θύραθεν παιδείας.

Τέλος κάποιοι είναι σημαντικοί από παλαιογραφικής απόψεως, όπως το ιστορημένο Τετραευάγγελο του 1301 που προέρχεται από το χέρι του γνωστού βυζαντινού καλλιγράφου Θεόδωρου Αγιοπετρίτη. Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού αυτού έχει περιγραφεί είτε από τον Σπυριδωνα Λάμπρο, στα τέλη του 19ου αιώνα, είτε από τους Λίνο Πολίτη και Μανούσο Μανούσακα στα μέσα του 20ού, αλλά αναμφίβολα υπάρχει πλέον ανάγκη για νέο αναλυτικό κατάλογο, ο οποίος εν μέρει (μόνο των κωδίκων αγιολογικού περιεχομένου) βρίσκεται ήδη υπό έκδοση. Τη συλλογή αυτή συμπληρώνει εκείνη των παλαιών εντύπων της μονής, η οποία αριθμεί εξακόσιους εβδομήντα πέντε τίτλους βιβλίων με έτος έκδοσης από το 1523 έως το 1863, ενώ αν συνυπολογισθούν και τα πολλαπλά αντίτυπα, φθάνουμε σε ένα σύνολο χιλίων περίπου τόμων.


Για να έχουμε όμως μία καλύτερη ιστορικά εικόνα του όγκου της βιβλιοθήκης, πρέπει να προσθέσουμε και τα εκατόν είκοσι τέσσερα περίπου χειρόγραφα που διεσπάρησαν κατά



15. Έντυπο Παντοκράτορος 1547· Παρακλητική· Βενετία 1591 (© φωτ.: ευγενική παραχώρηση της Ι. Μονής Παντοκράτορος).

καιρούς εκτός αυτής και εντοπίσαμε σε διάφορες συλλογές της Ελλάδας και του εξωτερικού.

Στα μέσα του 20ού αιώνα χειρόγραφα και έντυπα μεταφέρθηκαν από τον πύργο σε ισόγειο χώρο της μονής, για να επιστρέψουν και πάλι στον ανακαινισμένο πύργο στις αρχές του αιώνα μας, σε χώρους με ειδικά μελετημένες συνθήκες φύλαξης.

Τα τελευταία δε χρόνια το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης, ακολουθώντας τις επιταγές της εποχής μας ψηφιοποιείται σταδιακά, ώστε να εξασφαλισθεί η εύκολη πρόσβαση σε αυτό από τους ερευνητές και ταυτόχρονα η διαφύλαξή του στο μέλλον. 

Βιβλιογραφία

- Μιχαήλ Σ. Κορδώσης, «Ελληνικά παλαιότυπα της Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους», *Κληρονομία* 11.2 (1979), σελ. 403-441.
- Vassiliki Kravari, *Actes du Pantocrator. Édition diplomatique*, Paris (Archives de l'Athos XVII, Éditions du CNRS) 1991.
- Σπυρίδων Λάμπρος, Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων, τόμ. Α', Cambridge (University Press) 1895, σελ. 91-113.
- Ζήσης Μελισσάκης, «Βιβλιοδέτηση και ανακαίνιση κωδίκων στη Μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους τον δέκατο έκτο αιώνα», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), σελ. 279-320.
- Ζήσης Μελισσάκης, «Βιβλιοθήκες των ιερών μονών. Τεκμήρια λατρείας και λογιουσύνης. Ζωντανοί οργανισμοί και χώροι φύλαξης κειμηλίων», *Λόγιοι και λογιουσύνη στο Άγιον Όρος*, Θεσσαλονίκη (Αγιορειτική Εστία) 2013, σελ. 74-83.
- Ζήσης Μελισσάκης, «Η βιβλιοθήκη της Μονής Παντοκράτορος κατά τον 15ο αιώνα. Περιεχόμενο – Προσκτήσεις – Απώλειες», *Στ' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Το Άγιον Όρος στον 15ο και 16ο αιώνα»*, Θεσσαλονίκη, 25-27 Νοεμβρίου 2011. Πρακτικά συνεδρίου, Θεσσαλονίκη (Αγιορειτική Εστία) 2012, σελ. 289-309.
- Ζήσης Μελισσάκης, «Ο κωδικογράφος Ιγνάτιος (ιδ' αι.) της Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους», *Παρνασσός* 37 (1995), σελ. 358-392.
- Ζήσης Μελισσάκης, «Σταχώσεις και σταχωτές της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους κατά τον 17ο και 18ο αιώνα», *Βιβλιοαμφιάστης* 3 (2008, Το βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα 13-16 Οκτωβρίου 2005, επιμέλεια Νίκη Τσιρώνη σε συνεργασία με τους Μπάμπη Λέγγα – Αναστασία Λαζαρίδου), σελ. 369-406.
- Zisis Melissakis, «Attività scrittoria presso il monastero atonita del Pantocrator durante I primi decenni dalla sua fondazione (seconda metà del sec. XIV)», υπό έκδοση στο Christian Brockmann - Daniel Deckers - Dieter Harlfinger - Stefano Valente (εκδ.), *Griechisch-byzantinische Handschriftenforschung. Traditionen, Entwicklungen, neue Wege*, Berlin - Boston 2018, σελ. 235-249, 755-764 (= πρακτικά του VIII Colloque International de Paléographie Grecque, Hamburg 22-28 septembre 2013).
- Αντώνης Πάρδος, *Αρχείο της Ι. Μ. Παντοκράτορος. Επιτομές εγγράφων, 1039-1801, Μέρος Α'*, Αθήνα (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθωνικά Σύμμεικτα 5) 1998.
- Συμεών Πασχαλίδης, *Ιερά Μονή Παντοκράτορος. Προσκυνηματικός οδηγός, Άγιον Όρος (Ιερά Μονή Παντοκράτορος) 2005*.
- Χρίστος Πατρινέλης, *Βιβλιοθήκαι και αρχεία των μονών του Αγίου Όρους*, Αθήνα 1963 (ανατύπωση από το λήμμα «Αθως» στη *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1, στήλ. 935-943).
- Λίνος Πολίτης – Μανούσος Ι. Μανούσακας, *Συμπληρωματικοί κατάλογοι χειρογράφων Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη (Ελληνικά, Παράρτημα 24) 1973, σελ. 139-177.
- Φαίδων Χατζηαντωνίου, «Η βιβλιοθήκη της Μονής Παντοκράτορος», *Λόγιοι και λογιουσύνη στο Άγιον Όρος ...*, σελ. 98-99.

ABSTRACT

The library of the Monastery of Pantocrator Historical Route of a Late Athonite Collection

Zisis Melissakis

Senior Researcher

Institute of Historical Research, National Hellenic Research Foundation

Themes in Archaeology Magazine 2018, 2(1): 32 - 47

It is from its first years of existence, during the mid-14th century, that the Athonite monastery of Pantocrator appears to make a systematic effort to compile a collection of the most necessary books for its function. During the next centuries, manuscripts of all kinds continue to be gathered, while we witness efforts of book conservation and library organisation. Unfortunately, we also witness important losses due to the greater interest in the West to acquire Greek manuscripts. Today, the monastery's library safeguards an important number of valuable manuscripts and old printed books, for the maintenance and availability of which to the scientific community the monastery makes a constant effort.

Key words: Mount Athos, Monastery of Pantocrator, Library, Manuscripts